

НАРОДНИЯТ БУДИТЕЛ СТЕФАН ЗАХАРИЕВ

ИВАН СЕСТРИМСКИ

Той е един от най-големите и заслужилите възрожденски дейци на Пазарджик и Пазарджишко, който заявява, изгарян от любовородно въодушевление, от най-чист патриотизъм, че иска, макар и „в преминала возраст“, „да послужи и аз народу си с нещичко“. Но значението му като народен будител, книжовник, географ и историк далече надхвърля пределите на родния му град и на Пазарджишкия край. С не по-малка ревност Стефан Захариев работи за народността пробуждане и за просветата и на други райони, сътрудничи на няколко периодични издания, пише и превежда книги, между които на първо място стои неговото известно „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза“, което и български, и чужди учени приемат за най-значителното краеведско проучване у нас до Освобождението. Този труд го представя „като завършен историк“, който се отнася критически към събрания до него документален материал и който, както се изразява Хр. Вакарелски, „съпоставя фактите, вглежда се задълбочено в документите и твърденията и в зависимост от нивото на тогавашната наука приема или отхвърля твърдения и изводи, спори енергично, изобличава в преднамерено извъртване на истини, документално опровергава“¹.

Стефан Захариев е рожба и създание на една историческа епоха, когато фанариотите и Цариградската гръцка патриаршия са принудени да минат от настъпление в отбрана, а скоро и в пълно отстъпление поради непрестанно засилващата се борба на българите за извоюване на църковна и национална независимост. Съдбата на Стефан Захариев до голяма степен напомня за съдбата на Васил Априлов и на редица други наши възрожденци, минали през елинофилството и гръцката култура, за да станат по-сетне пламенни ратници на българщината, създатели и ревнители на българската просвета и култура.

Родът на Стефан Захариев е между най-знатните родове в с. Сестримо, Пазарджишко, участвувал в ръководенето на селото и в отбраната му срещу кърджалийските нашествия. След едно от тези поредни опустошения на кърджалийските орди Георги Секулов, дядо на Стефан Захариев, се видял принуден да напусне изгореното село и да се установи в Пазарджик. Но и в града предприемчивите и трудолюбиви синове на Георги Секулов бързо се замогнали и издигнали. Стефан Захариев е роден около 1810 година в семейството на Захарие Г. Секулов, състоятелен кожухар, „сполучил да стане кюркчибашия на Гаванозоглу с привилегия да носи зелен биний“². По това време българските училища са голяма рядкост, а и те се намират още в килийния стадий на своето развитие. По тази причина пазарджишкият кюркчибашия изпраща сина си в Пловдив, за да изучи гръцки език. След като се връща в Пазарджик, Стефан Захариев се посвещава на търговска дейност, отначало при баща си, а по-късно, вече напълно самостоятелен, започва да търгува с „железарство, дървен материал и с пашкули“.

¹ Хр. Вакарелски. Научна дейност на Ст. Захариев и неговото „Описание на Татар-Пазарджишката кааза“. Юбилеен лист, ноември 1965 г. Издават Организационен комитет и Окръжен народен музей — Пазарджик.

² Животът на Стефана Захариева от гр. Т.-Пазарджик. — Училищен преглед, г. V, 1900, 658—668. Под биографията е поставен инициалът Х. Авторът ѝ е Христо Захариев, син на възрожденца, дългогодишен учител в различни краища на българските земи.

Ала търговската му работа е свързана с чести пътувания и те до голяма степен разширяват интелектуалния му хоризонт, неусетно дори го карат да прави сравнения с живота в други райони на страната и в чужбина, да възприема критично действителността в Турско. Търговската професия обаче не му се удава и той се вижда принуден да потърси другаде препитанието си. Така по неволта става държавен служител — правителствен ковчезник (сандък емини) в родния си град. На тази длъжност го сполетява нещастие, което е могло да го доведе до безилка. Местният управител Махмуд бей Гаванозоглу, присвоил си неограничени права върху имота и живота на българите, започнал да строи голям сарай, обграден с двойни крепостни стени. Махмуд бей взел от ковчезника голяма сума, но се опитал да унищожи документите за тази сума. Съобразителният Стефан Захариев успял да предотврати това престъпление на жестокия управник и знаейки какво го очаква, веднага заминал за Цариград, където със съдействието на гръцката патриаршия успял да се оправдае след едногодишна съдебна давия. И ако правителството наказва пазарджишкия управник, то върши това не толкова заради опита му да задигне държавни пари, а защото е решило, че със строежа на този дворец-крепост Гаванозоглу си е поставил някакви антисултански замисли и кроежи.

Цариградската гръцка патриаршия още веднъж се застъпва за Стефан Захариев, останал без работа и без средства след едногодишните усилия да се оправдае, като го назначава за заместник на плодивския гръцки владика в Пазарджик. Новата длъжност също така му позволява да пътува предимно в границите на Татар-Пазарджишката кааза. През този период именно той започва да събира, сега вече системно и с увлечение, материали и данни от най-различно естество — археологически, исторически, географски, статистически, стопански, фолклорни, демографски и книжовни паметници. Това събирателство не е плод само на колекционерска страст. Сега то е свързано с определена предпоставена патриотична цел — да проучи бита и миналото на българите от този край, с които го свързва общ родов произход. Така изучаването на хората и живота по горното течение на Марица оказва голямо въздействие за пробуждане на българското съзнание у Стефан Захариев, за засилване на обичта му към неговия български народ, най-обезправения и експлоатирания народ в пределите на Османската империя. Не по-малко влияние върху народиостното и нравственото преустройство оказва и общото раздвижване на българите в града, създаването на български училища, борбата за замяна на гръцкия език в черквите с българо-славянски език и т. н. „За него е било невъзможно да стане отведнъж пионер на народното съзнание, а гледал преди всичко да се подготви за тази дейност. Така той постепенно добре изучава писмения български език, самообразова се, след което пламва у него идеята за народно възраждане и през периода на църковната борба го виждаме като прав книголюбец и родолюбец в Пазарджик.“³ През първата половина на петдесетте години на миналия век Стефан Захариев все по-определено и открито участва в борбата на българите и от приятел на гърцизма, на гръцкия език и култура става техен гонител. И още при първите му антифанариотски прояви го уволняват и той отново трябва да търси другаде препитанието си.

Лишен от редовен доход, Стефан Захариев преживява период на тежък недоимък и бедност, когато не само не може да плаща дълговете си, но няма средства да задоволява дори най-елементарните нужди на семейството си. За бедственоото му положение можем да съдим по едно негово писмо от пролетта на 1860 година до д-р Ст. Чомаков: „Не зная вече що да права, срам ме е да ходя по света и с молбите си утиячих всичките приятели, както и вас, но като приятел и човек благосъвестен пак ида да ви помола, ако не делом, а то словом да ми помогнете да проговорите на господин Георгаки да ма не лишава от домът ми в такъв светли ден, гдето чловецити нарочито тръгват от далечни места да си дойдат у домът да празнуват Великден, а аз да остана в чужда къща без една парича с голи деца — непременно да плачат, когато всичките ся радват. . .“⁴ Един такъв остър пристъп на безпаричие и немотия няма да продължи

³ Ст. Захариев. Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза с една карта и таблица на различни стари паметници. Фототипно издание с коментар. 1973. Научен коментар и редакция — проф. Ив. Батаклиев, Ал. Арнаудов. Няколко думи за книгата и изданието, с. XI.

⁴ Ив. Батаклиев. Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед, 1923. С., с. 357.

дълго време, но и по-нататък Стефан Захариев няма да благоденствува безгрижно, защото та-къв е халът на повечето родолюбци по онова време, които са се впрегнали да разорават народ-ната нива и да воюват за едно по-щастливо бъдеще на своя поробен народ.

Стефан Захариев отдава всички сили и средства, с които разполага, за да подпомага дей-щите, ратуващи за църковна независимост, за създаване на добре устроени училища и други народни дружества и организации. Той се нарежда между ония патриоти в Пазарджик, които не жалят нищо, дори и живота си, та стъпка след стъпка да отнемат терена, завладян незакон-но от гърците и техните оръдия — гръкоманите и цинцарите в българските земи. Гражданст-вото бързо оценява родолюбивата му дейност и го избира за секретар на българската черковно-училищна община и за член на мезлища (правителствения съвет) в Пазарджик. Той става по-стоянен библиотекар и книгоснабдител на училищните библиотеки и настоятел на периодичния печат. Това му дава възможност да предлага и да осъществява редица културно-обществени почини, които активизират българщината в града и целия край и създават благоприятни усло-вия за патриотичното възпитание на младежта, за привличането и участието на широките слое-ве на занаятчиите и селяните. Един от тези почини е тържественото чествуване на Братя Кирил и Методий, което започва още от 1859 година и бързо придобива всенароден характер. За раз-мерите на тези катагодишни чествувания на 11 май (днес 24 май), за подема на патриотичните настроения дава представа една дописка, поместена в бр. 10 от 6 юни 1864 година на в. „Съвет-ник“. Тук цитираме само откъса, описващ манифестацията на учащите се, духовенството и народа:

„Народът, който от благоговение беше ся затекъл от всичкият град, даже и от селата, да съчувствува в това народно тържество, беше толкоз многочислен, шото не само църквата, но и дворът черковен беше пълен от мъже, жени и деца, натруфени като на Великден.

Парадата стана по тоя начин: подир отпуст излязоха клепалата напред, подир тях уче-ниците от девическото училище, 80 на брой, облечени все в бели дрехи и препасани с червена пантлика, с венци на главите им и наредени да върват по две, под управлението на учителката г-жа Милева Барака; подиря им също по двама по двама, учениците от взаимните училища под управлението на взаимно-учителите г. Х. П. Ковачева и А. Владимиров; подир тях учениците от главното училище под управлението на главният учител г-н Ю. Ненов, всичките с по една свещ и китка в ръцете си; след свещниците, херувимите, кръстовети и певците и после священ-ници лица, от които архимандрит Партений носеше святото евангелие, духовник Игнатий ико-ната на българските просветители, украсена с цветя, а други образити на священоначалниците ни, които стояха в църквата на владишкият стол, догде ся свърши божествената служба и най-последе многочисленият народ. . .“⁵

Една от постоянните грижи на Стефан Захариев е да подкрепя училищата, да търси под-ходящи учители за тях. В това отношение той е всеотдайно ревностен, неуморим и е готов да отговори на всяка молба, на всеки вопъл и зов, а тези повизи са постоянни и идват от разни градове и села. А най-често той сам поема инициативата и праша български учители, за да задоволи растящите нужди навсякъде, където живеят българи, които искат да водят борба сре-щу гръцкото духовенство и гръцкото богослужение в черквите, срещу гръцкия език и панели-низма на фанариотите. „Учителите Ст. Джансъзов, Теод. Ненов, Ат. Божков, Тома Попов, учителката Арапа Атанасова и други — отбелязва синът му Хр. Ст. Захариев — са били пър-вите, изпратени от него учители по Драмско, Неврокопско и Серско. . .“⁶

За да се види обхватът на неговата обществена и културна дейност, трябва да се спомене, че Стефан Захариев участва в учредяването на читалище „Виделина“, на женското дружество „Просвета“ и пр. В продължение на няколко години е главният разпространител на почти всич-ки вестници и списания, издавани в Цариград, както и на някои други включително и в „Дунав-ски лебед“ на Г. С. Раковски. От кореспонденцията му, от която е оцеляла малка част, проли-чат усърдието и енергията му в ежедневната работа по разпространяването на печата не само в града и околната, но и далече извън тях.

⁵ Пак там, 424—425.

⁶ Х. Животът на Стефан Захариев. — Училищен преглед, г. V, 1900, с. 664.

Стефан Захариев дружи с местните интелегенти, подкрепя всяко тяхно културно начинание, насърчава ги в помислите и стремежите им за просветното издигане на еснафи и селяни. Дори неведнъж си създава неприятности, защото се застъпва за беднотиите в града и околните селища, безмилостно ограбвани от турските управници, гръцкото духовенство и българските чорбаджии: „... разгневили са, че не оставям да угнетяват и събличат сиромашия. ...”⁷ Той дружи със Станислав Доспевски и високо цени изкуството му. За да му създаде по-добри условия за работа, да го поощри в творческите му занимания и замисли, Стефан Захариев пожелава да му изработи портрет, като същевременно убеждава и други състоятелни хора да последват примера му. Без грижите и старанията му Станислав Доспевски едва ли щеше да създаде тези няколко портрета, които се отличават с високо качество на изпълнението, с големите си живописни достойнства и днес ние едва ли щяхме да имаме представа за образа на бележития възрожденец. Тази творба на художника представя Стефан Захариев като типичен български интелегент от шестдесетте години на миналия век — буден поглед, високо чело, което се подава изпод феса, правилни черти, две бръчки-бразди, спускащи се от двете страни на устата му, които дават меланхолична отсянка на лицето му. Снягът му Христо Ст. Захариев описва този портрет, изработен „с маслени краски в естествената големина до пояса“:

„В своя тогавашен широк, но отличен от другите костюм с червен фес на главата, пепелява чохена салтамарка със самурени боази, вишнева скъпа антерия от гизия, с челини чохени шалвари и тароболуспояс, Ст. Захариев в дясната си ръка величествено и гордо държи един екземпляр от „Български книжици“⁸. Разбира се, в последните думи на описанието явно проличава пиететът на един син, който високо цени нравствената сила, енергията и родолюбивата дейност на баща си и свято тачи паметта му.

През 1858 година в Цариград се създава императорският френски лицей и чрез своя пловдивски представител турското правителство нарежда да се представи някой добър ученик от Пазарджик, който да бъде изпратен да се учи в новото училище. С тази мисия е натоварен Стефан Захариев и той, вместо да прати сина си Христо, както го съветвали някои негови съграждани, избира Константин Величков, който вече е проявявал разностранните си способности. Вярно е, че Стефан Захариев се е опасявал да не бъде обвинен в бащино пристрастие и семейственост, но навярно е предпочел сина на Петко Кюркчията, защото с верния си нюх е предусетил, че от този черноок, с горящи очи юноша може да излезе човек, който ще бъде полезен на своя народ.

За да се види колко е широкообхватна дейността на Стефан Захариев, трябва да отбележим и участието му в строежа на новия мост на Марица, извършен през 1860 година. Две години преди това при едно наводнение, „голямата вода“ на придошлите Марица и Тополница разрушава старата маричина кюприя. Двете реки „занесоха от Пазарджика 10 махали, сиреч половината“, както е отбелязано в „Цариградски вестник“, 1858 година, бр. 399⁹.

Но неизтощимата си работоспособност и пламенната си любов към „майка си мила България“ Стефан Захариев впряга в борбата за придобиване на църковна независимост. Като мнозина от възрожденските дейци и той смята, че нашият народ трябва и може сам, със собствени си сили и воля да извоюва своето откъсване от Цариградската гръцка патриаршия, да си създаде своя самостоятелна църковна организация и по този начин да осъществи един от своите вековни идеали. Той подкрепя това всенародно движение и бързо се издига до положението на ръководен деец в Пазарджик, а и в Пловдив, Пешера, Неврокоп, Драма, Пиротско, Пирдоуско и пр. Той застава начело наред с още неколцина родолюбци в двубоя за прогонването на гърците от най-голямата черква в града, което успешно завършва на 19 октомври 1859 година. Той оглавява пазарджишките еснафски организации, които дават отпор на всяко нареждане на пловдивския гръцки владика и смело се опълчват срещу някои чорбаджии, поддали се на интри-

⁷ Ив. Батаклиев. Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед. С., 1923, с. 371.

⁸ Х. Животът на Стефан Захариев. — Училищен преглед, г. V, 1900, с. 664.

⁹ Ив. Батаклиев. Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед. С., 1932, с. 412.

гитя на гръцките духовници и ръководещи се само от личните си интереси. Неговите наблюдения и обобщения в това отношение са забележителни. Съвсем ясно и категорично той разделя българите на три „пояса“, ако речем да употребим неговата терминология. Всъщност той разкрива още по онова време класовото разделение на българския народ и доста вярно определя родолюбие и лейността на тези три „класи“. В едно свое писмо от 6 януари 1863 година до Йоаким Груев пише между другото: „Между българити родолюбие ся намира само в средният пояс, големити си гонят интересът, и само тлъсти и големи думи има в них, и в долните като прости нито разбират що е народност.“¹⁰ Естествено пазарджишките чорбаджии, поне най-върлите привърженици на гръкоманството и на турските аги, не му остават дължни и системно го следват. За съжаление срещат се хора и между интелегентията, които го хулят и оклеветават. Най-непримиримият между тях несъмнено е даскал Йордан Ненов, който го нарича „българогонител“, „предател“ и пр. Дори и след смъртта на Стефан Захариев даскал Ненов продължава да си служи с подобни обидни нападки в книгата си „За възраждането на българщината в Татар-Пазарджик“, 1890 година.

Стефан Захариев е автор на редица изложения и протести против деянията на гръцките архиепископи, подписвани от стотици и хиляди българи, праща молби и искания до турската администрация в Цариград за назначаване на българи за свещеници и владци. Особено е ценен и уважаван той в Пловдив, където правят силно впечатление изказванията му пред местните власти, преди всичко с демократичността си, с напредничавите си възгледи и националноборческия си дух, със системната защита на българските интереси и искания. И затова неслучайно когато през 1862 година д-р Ст. Чомаков по семейни причини решава да се откаже от своята мисия в Цариград, пловдивските български първенци предлагат да го замести именно Ст. Захариев. В писмо-покана от 26 февруари 1862 година, подписано от представителите на Пловдив, Чирпан, Панагюрище, Калофер, Копривщица, Сопот, Пещера, Клисурса и Пазарджик, той е призван в Пловдив, „отгдето да ся отправите в Цариград, докле е още там г-н д-р Стоянчо, за да ви препоръчи и представи, гдето трябва“. Като напуска работата и семейството си, Стефан Захариев тръгва за Пловдив, изпратен тържествено от съгражданите си. Но скоро нещата вземат друг обрат и заминаването на Стефан Захариев за Цариград се осуетява, тъй като д-р Чомаков отново добива възможност да остане на поста си. Това известие „ма поразил като гром“, казва той в писмото си от 19 март 1862 година до същия този д-р Чомаков, когато е трябвало да замести в Цариград, „мойто е положение днес ужасно, и паметта ми ся колебае от отчаянието, и страх ма е от зли следствия за животът ми. . .“, „как да реша да ся завърна надиря с такова безчестие, когато ма ся изпратили торжествено целии народ с децом от градът ни, и толкова писма и аманети, както от управителят ни, така и частни, и тука за уважение на службата ми промених в старо време формата на облеклото си, да оставим на страна разноските и пагубити от работити, но честолубието, но унижението пред вразите народни, по-добре е за мене смъртта, вежели да ся върна надиря тъй. . .“¹¹.

Не е трудно да си представим драмата на Стефан Захариев, оплакващ горката си участ, разтърсен до дъното на душата си от обидата, от унижението и срама, които съдбата му отрежда. Но скоро у него надделява синовното чувство на дълг към народа и отново той търси утеха и лек за страданията си в още по-усилна работа за преуспяване на училищното дело и народната просвета в Пазарджик, в борбата за свободна българска църква.

В тази борба Стефан Захариев участва и със своите публицистични и книжовни трудове. С основание някои историци смятат, че много от дописките, изпращани от Пазарджик и Пазарджишко, и помествани в цариградските вестници, са негово дело. Но и досега не е установено и едва ли ще се установи някога, кои от тези многобройни кореспонденции са плод на неговото перо, тъй като голяма част от тях са обнародвани без подпис или инициали, без какъвто и да било намек за авторство. Ето защо с положителност можем да говорим само за ония дописки, статии и преводи, които са подписани с името му или с инициалите му. Помествани във вестниците „Турция“, „Время“, „Гайда“, „Македония“ и др., те изнасят и коментират разнообраз-

¹⁰ Пак там, 397—398.

¹¹ Пак там, с. 368.

пи въпроси, но определено надделява интересът му към издирването и публикуването на стари ръкописни паметници. Заслужава внимание дописката му, поместена във в. „Македония“, бр. 23 от 4 май 1868 година, в която говори за непоносимото положение на селяните от Пазарджик край. А любовта му към старините е изразена и в превод от гръцки език на два материала, обнародвани в сп. „Читалище“. Първият от тях е озаглавен „Македонско пирувание“ (сп. „Читалище“, г. I, 1871, кн. 7, 210—216) и съдържа писмо, изобразяващо едно „пирувание“ на древните македонци. След писмото следва две страници текст от преводача, който отправя острieto на критиката си срещу една известна по онова време слабост на някои лъжечивилизовани българи в чужбина, и у нас да не говорят на български, а на чужди езици. Една слабост, често подлагана на присмех не само в публицистични творби, но и в художествени произведения. На края на публикацията е отбелязано: „Превел и писал Стефан Захариев на 25-ий март 1870 в Т.-Пазарджик.“

Вторият превод, поместен пак в сп. „Читалище“ (г. I, 1871, кн. 9, 275—285, кн. 10, 308—315, г. II, 1871, кн. 7, 296—303, г. II, 1872, кн. 8, 335—341 и кн. 9, 397—401) е по-голям по обем и по-интересен по съдържание. Той носи характерното за тогава дълго заглавие — „Описание на манастирските книгохранителници с Афонската гора, преведено от английският на гръцки език, и побългарено от Стефана Захариева, татар-пазарджичинина в 1870 л.“ Всъщност това е статия на „някой си учен англичанин Роберт Курзен“, както отбелязва преводачът в своята кратка уводна бележка, в която споменава и за причината, подбудила го да преведе това „Описание. . .“: „Тук ще видят читателите колко древни съкровища ся сахраняват в манастирските книжарници и черквити в Свята гора, сиреч, стари ръкописи, много важни за археолозите, изображения изкусни от Византийската школа, позлатени ковчези със святи мощи, украсени с безценни камение, превъзходно художествени подароци от различни владетели и самодръжщи. . . (275—276). Ала този свой книжовен труд Стефан Захариев не ще да е могъл да види отпечатан в списанието, тъй като е бил вече починал, когато са излезли посочените по-горе книжки.

През 1867 година излиза в отделна книга „Невенка, болярска дъщеря. Прикаска. Цариград в книгопечатницътъ на Македония“. Тази „прикаска“ е преработка на популярната повест от руския писател Н. Карамзин. На последната 56-а страница на изданието отново намираме една бележка, която разкрива характера на „превода“ и сочи неговия „редактор“, който всъщност е и издател: „Настоящата повест е прекроена от г-на Стефана Захариева от Татар-Пазарджик, а поправена от П. Славейков.“ Прекроена — това вече показва колко надълбоко преводачът е разоравал и приготвял текста към интелектуалното равнище на тогавашния читател, чиито естетически и духовни потребности не ще да са били големи. Основното, което са преследвали и автори, и преводачи, е техните писания да будят народното съзнание, да засягат патриотичните струни в сърцето на българския читател, за да се готви той за борбата, която взема все по-остри форми и навлиза в решителния си стадий. Миналото трябва да служи на настоящето, трябва да сочи хоризонтите на бъдещето. Романтично-героичното изображение на българското минало е предназначено да буди и да подхранва любовородството у българина, да инспирира най-съкровениите му патриотични упования и надежди. Една такава заветна цел преследва и Стефан Захариев, като авторизира превода на „Наталья, боярская дочь“ и персонажите ѝ стават чисто български, а действието се пренася в Търново и България и т. н. Главните действащи лица Невенка и Светослав са готови да пожертвуват всичко за своето отечество и дори Невенка, крехкото цвете на едно болярско семейство, е готова да грабне оръжието в негова защита. Така под перото на Стефан Захариев, а трябва да кажа и на П. Р. Славейков, повестта на Карамзин, една от популярните творби на руския сантиментализъм, се превръща в „българска“ творба, която оказва положително влияние върху читателите през последното десетилетие на турското робство. Прави впечатление, че тя е четивна и поради яснотата и чистотата на езика, за което несъмнено много е допринесъл големият български поет, рядък майстор на художественото слово. Всичко това естествено е увлякло ученика от Галата-сарайския лицей К. Величков, който я използва като литературна основа за своята първа пиеса „Невенка и Светослав“, поставена в Цариград през 1872 година и издадена в отделна книжка след две години¹².

¹² Освен оригиналния руски текст на повестта Стефан Захариев несъмнено е имал под ръка и двата ѝ български превода на Елена Мутева и Йоаким Груев, появили се почти едновременно през 1852 година.

Веднага след издаването на „Невенка, болярска дъщеря“ Стефан Захариев отпечатва друга книжка, преведена от гръцки език — „Святий Димитрий Солунски и македонските славяне с българите“ (1868). Още на титулната страница е отбелязано — „Издадено от П. Р. Славейков“, а накрая пак се натъкваме на пояснителен текст, който разкрива името на преводача, както и своеобразното на работата на издателя: „Като не имахми оригиналът на настоящето описание, ний си възползувахми от трудът и поправките на трудолюбивият наш съотечественик в Татар-Пазарджик, комуто и подносим благодаренията си за това.“ Последните две страници на изданието (103, 104) са запълнени от две стихотворни творби на П. Р. Славейков, естествено без да са подписани — „За татковина“ и „Басяя“. И тук редакторската намеса на П. Р. Славейков ще да е била осезателна, тъй като езикът и на този превод е сравнително правилен и гладък. Трябва да се каже обаче, че и Стефан Захариев е притежавал усет за език и стил, развиван и усъвършенствуван постоянно, за което съдим по следващата негова книга, която е издадена от Хр. Г. Данов и е била отпечатана във Виена през 1870 година.

Става дума за бележития краеведчески труд „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза с една карта и таблица на различни стари паметници. Съчинено от Стефан Захариев, т.-пазарджиченин“, върху който авторът е работил най-продължително, с необичайна ревност и систематичност, с научна добросъвестност и чувство за отговорност. Идеята за нея се поражда в процеса на дългогодишните му обиколки из Пазарджишкия край, когато започва своята събирателска и краеведска дейност, когато издирва и проучва много и разнородни материали — стари ръкописи, археологически находки, древни монети, надписи и изображения на божества и битови сцени върху мраморни плочи и керамични съдове, народни песни и приказки, легенди, разкази и спомени от стари хора и т. н. В предговора си към „ученолюбивите читатели“ той пише за своя систематичен и споен труд: „... сяка година обикалях по няколко села да изпитвам жителите за старите исторически предания, доколкото помнят старците, и да описувам планините, реките и развалните крепости и черкви, които са съществували в българските времена, като събирах и колкото ръкописи български са ся укрили от гонителите гръци на българската писменост, в които ся намериха някои отривки и забележвания много полезни за писанието ми, освен това изпитах и някои приятели турци, че имали частни истории, написани подир завоеванието на тези места, от които извлякох няколко изчисления за станалите битви с българите.“¹³

Но подтикът идва и отдругаде. Стефан Захариев намира подобни описания и трудове, но с по-оскъдни данни, неверни при това в големата си част, на Пловдивско от гръцки автори, които не скриват своите антибългарски настроения и шовинистични кроежи. В споменатия предговор Стефан Захариев отбелязва, че бил събрал достатъчно материали и бил готов още през 1851 година, но отлагал написването на труда си, защото не му достигали необходимите знания и не владеел добре писмения български език — „като не познавам граматически българският език, не дерзах български да пиша“. Идва през 1865 година книгата му окончателно е завършена. Покрай будителските и народолюбивите интонации тя съдържа изобилни данни от най-различно естество за Пазарджик и за 113 села, включително и за Пещера, Доспат, Панаянрище, Девинско, та дори и за част от Пловдивско. Майката по своя обем книжка съдържа ценни сведения и „дава незаменимо верен географски, демографски, стопански и административен лик на обширния район от каазата... — както пише Христо Вакарелски. — Ние не притежаваме за онова време друг труд, така обоснован с достоверни сведения, местни названия, разстояния между селища, качества на почви, за горите, размери на производство в земеделие и скотовъдство, статистики, търговия, администрация, данъци и пр.“¹⁴ Особено ценни са бележките, които доизясняват някои посочвания и данни, дадени в основния корпус на книжката. Те съставят едва ли не половината от обема на книжката и често пъти са по-интересни и богати на факти, отколкото текстовете, които обясняват. Наред с новите географски, стопански, демографски и пр.

¹³ Ст. Захариев. Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. . . Фототипно издание с коментар, 1870, с. 3.

¹⁴ Хр. Вакарелски. Научната дейност на Ст. Захариев и неговото „Описание на Татар-Пазарджишката кааза“. Юбилеен лист, ноември 1965 г. Издават Организационен комитет и Окръжен народен музей — Пазарджик.

допълнения, тези „потребни забележвания за изяснение на географическо-историко-статистическото описание и някои стари надписи“, както нарича авторът тази втора част от книжката си, в нея доминират материалите за миналото на каазата, за борби, победи и поражения на българското население, за редица предания и легенди, подхранващи народността и верско самочувствие на поробения народ, най-после и за тези „някои стари надписи“, които авторът така старателно и с любов преписва и описва. Тук, от страниците на тези 43 обширни „забележвания“ се долавя полъхът на патриотичните настроения, които са вълнували автора винаги, когато се докосне до миналото на нашия народ, когато заговори за своите любими стари ръкописи, събирани с пламенно усърдие и трогателно българолюбие.

В тази част на труда си Стефан Захариев помества откритата от него и станала широка известна в нашата историческа наука приписка на поп Методи Драгинов, нахвърляна върху страниците на „един на кожа писан Требник, разкъсан до половината“, за трагичното помохамеданчване на родопските българи. Напоследък обаче някои наши научни работници започнаха да изразяват съмнение в автентичността на приписката¹⁵. Разбира се, въпросът е дискуссионен и тегърва ще трябва да се разглежда и преценява от нашите специалисти.

Непосредствено след излизането му от печат трудът на Стефан Захариев получава висока оценка от такива учени като М. Дринов и др., които го смятат за богат извор на най-различни известия и данни, добросъвестно събирани и регистрирани. Главно с него Стефан Захариев заема своето място между първите български книжовници, краеведи и самообразовали се научни дейци, работили родолюбиво и предано през епохата на Българското възраждане.

Но Стефан Захариев оставя и няколко необнародвани ръкописа, включително и незавършени окончателно, от които един са оцелели, а други са безвъзвратно загубени. Преди време беше публикуван в в неговата цялост и точност един ръкопис, запазен в чужбина, известен у нас по някои откъси, поместени в печата още преди Освобождението. Ръкописът представлява отговори на 174 въпроса, които хърватският историк на правото В. Богишич задава на нашия възрожденец. Отговорите, донякъде образуващи композиционно едно цяло, дават сведения за културата, бита, обичаите, семейните и трудовите взаимоотношения, сватбените ритуали, облеклото, родственияте връзки и т. н. на българите от Пазарджишкия край. По този начин Стефан Захариев прави своя принос в нашето народознание и етнография, изяснява редица частно-правни отношения, дава материали за своеобразието на българската душевност, за българския народ като здраво споена етническа и народна общност¹⁶.

Един от тези ръкописи, може би най-ценният, е загубен отдавна. Това е ръкописът на автобиографията му, която покрай информацията за живота, борбите и деянията на Стефан Захариев съдържа и материали за миналото на родния му край. В предговора на известната двутомна „Българска христоматия...“, издадена през 1884 година, съставителите К. Величков и Ив. Вазов, без да знаят, че автобиографията вече е пропаднала, съобщават: „Освен това той е написал своята автобиография, която е оставил да се печата подир смъртта му, но и досега не е издадена. Тя ще бъде един драгоценен паметник за нашата история, особено по черковний въпрос, който С. Захариев е следувал във всичкото му развитие и в който е зед живо участие, особено със своите писма до много общини в Македония, които е поощрявал на борба...“¹⁷

Синът на Стефан Захариев, който е познавал най-добре речената автобиография и който не е могъл да опази при обиските на квартирата му от турските власти, задигнали и други архивни и старинни материали, събирани от баща му, казва, че тя „обширно обемаше по хронологически ред организацията и действията на разните турски опустошителни орди: кърджали, спахии, делибашии, еничери и пр.“¹⁸ Трябва да отбележим и друг негов труд, също изчезнал — „Извлечение и забележки върху Орфеевите химни от 2500 стиха на Ст. Веркович“, както и ръкописа на незавършения превод на „Тримата мускетари“ от Ал. Дюма-баща.

¹⁵ Илия Тодоров. Летописният разказ на поп Методи Драгинов. — Старобългарска литература, 1984, кн. 16.

¹⁶ Петър Хр. Петров. Непубликуван ръкопис на Ст. Захариев от 1867 г. Известия на Етнографския институт с музей на БАН, 1968, кн. XI, 303—333.

¹⁷ Българска христоматия... Съставители И. Вазов и К. Величков. Част I. Проза. Част II. Поезия. Пловдив, 1884.

¹⁸ Х. Животът на Стефана Захариев от Т. Пазарджик. — Учил. преглед, г. V, 1900, с. 667.

Значителна част от изключително ценната му кореспонденция също така е загубена. Известно е, че той е кореспондирал с мнозина наши и чужди научни дейци като П. Р. Славейков, д-р Ст. Чомаков, М. Дринов, Ст. Веркович, П. Шафарик, Й. Груев и др. Но и оная преписка запазена и обнародвана от Й. Иванов и Ат. Шопов, изяснява много моменти от развитието на българския църковен въпрос, разкрива отделни страни от живота и характера на немалко възрожденски дейци¹⁹.

В една дописка, поместена в бр. 19 от 10 май 1871 година на в. „Македония“, дописка-некролог, която е едно своеобразно прощаване с починалия Стефан Захариев, се споменава в съгласна форма за някои от заслугите му и се нахвърлят отделни шрихи от идейно-нравствен портрет.

„Внезапен смъртен удар прекъсна живота на родолюбивият ни съотечественик г-н Стефан Захариев, на 13 миналаго, който потопа в крайна скръб цялото му домородство, всичките роднини, приятели и съотечественици — пише анонимният дописник — почитател на Стефан Захариев. — Днес с неизказана жалост цялата ни епархия изгубва един от най-родолюбивите си граждани, който като главен поборник по църковния въпрос в града ни, с благоразумните си разпорядения управляваше в духовно и обществено отношение цялата ни епархия; освен това поконний беше и горещ ревнител на българската ни книжевност, която и сдоби с някои книжки, за които му сми дължни крайна признателност. Ний не можем да затаим пред народа неутешимата печал на домородството му, което остава в крайна бедност, на приятелите му, които няма да го забравят, и на всичките му съграждани мало и голямо, които единогласно произнасят *вечна му память*; а пък неговото истинско родолюбие и неуморимо старание дано бъде добър пример на всичките ни граждани. *Вечна му память!*“

Т. Пазарджик, април 18, 1871.

И наистина с цялата си народополезна дейност в Пазарджик и Пазарджишко, в Тракия и Македония, със своята готовност да прави всякакви жертви за благо на народа, с книжовното си наследство и особено с краеведческия си труд, Стефан Захариев заслужено се нарежда в число то на ония възрожденци, които поставиха основите на българската църковна самостоятелност на нашето учебно дело, на просветата и културата през последните две десетилетия преди Освобождението на България.

НОВООТКРИТИ ПИСМА НА АСЕН РАЗЦВЕТНИКОВ ДО АНГЕЛ КАРАЛИЙЧЕВ

МАГДАЛЕНА БАЕВА, МАРГАРИТА ДОЙРЕНСКА

Приятелските и творческите връзки между Разцветников и Каралийчев датират от началото на 20-те години. Сътрудничеството им в прогресивния периодичен печат и посещенията им в клуба на Комunistическата партия укрепват за цял живот дружеските им отношения. Кървавата разпра с възстаналия народ през Септември 1923 г. дълбоко резонира и у двамата младисти поети. Поместените от Разцветников, Каралийчев и Фурнаджиев стихове в кн. 1 на сп. „Нов път“ от 1. XII. 1923 г. под рубриката „Жертвени кладби“ недвусмислено свидетелствуват за гражданската доблест на утвърждаващите се творци и са доказателство за духовната близост между тях. В книгата си „Спомени“ (С., Народна култура, 1967, с. 205) Каралийчев прави следното признание: „С Асен Разцветников, скъпият приятел и прекрасния човек, ние прекарахме четвърт век заедно, работихме според силите си на българската книжовна нива, писахме и печатахме книги, обикаляхме села и градове, излизахме много пъти на сцената пред големи и малки слу-

¹⁹ Й. Иванов. Писма от Ст. Захариев. — СБНУ на Българското книжовно дружество, кн. XXI, 1905; Ст. Шопов. Писма из архивата на д-р Стоян Чомаков. — Сборник на БАН, кн. XII, 1919.